

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ**

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК**

**2006
(Випуск 9)**

Київ - 2006

Годун Наталія ВИСВІТЛЕННЯ СУЧАСНОЮ ІСТОРИЧНОЮ НАУКОЮ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ В УРСР (1928-1938 РР.).....	402
Юсова Наталія ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕТНОГЕНЕТИКИ ТА ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ НАРОДНІСТЬ У ПРАЦЯХ О. УДАЛЬЦОВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х РР.....	410
ГЕНЕГА РОМАН СТУДЕНТСТВО МІСТА ЛЬВОВА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ 1944-1953 РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	421
Юсов СВЯТОСЛАВ ВИНИКНЕННЯ ТА ПЕРШІ АПРОБАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ В. ГОЛОБУЦЬКОГО ПРО БУРЖУАЗНИЙ РОЗВИТОК НА ЗЕМЛЯХ НОВОЇ СІЧІ Й ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА.....	437
Ніколаєць Юрій ВИСВІТЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНИМИ НАУКОВЦЯМИ РОЛІ ПРАЦІВНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ „ВІДЛИГИ“.....	448
Пірожкова Юлія ПОЗИЦІЯ ТА ІНТЕРЕСИ США У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ АМЕРИКАНО- РАДЯНСЬКОГО ДЕТАНТУ В ПОГЛЯДАХ ГЕНРІ КІССІНДЖЕРА.....	455

V. АРХЕОЛОГІЯ

Юрченко Олександр ЦИТАДЕЛЬ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПЕРЕЯСЛАВА.....	465
Вовкодав Сергій, Вовкодав Вікторія ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОГНОЗУЮЧОГО МОДЕЛЮВАННЯ.....	484
В АРХЕОЛОГІЇ	

VI. ОГЛЯДИ

Блануца Андрій [ОГЛЯД] ПЕРВЫЙ ЛИТОВСКИЙ СТАТУТ (1529 Г.) / С. ЛАЗУТКА, И. ВАЛИКОНИТЕ, З. ГУДАВИЧЮС. - ВІЛЬНЮС: МАКСІ КАՄТАІ, 2004. - 522 С. - БИБЛІОГРАФІЯ В СНОСКАХ И В КОНЦЕ КНИГИ, 77 ИЛЛЮСТР. ..	495
ВАЩУК ДМИТРО [ОГЛЯД] ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОУСКАЕ. ЗНЦЫКЛАПЕДЫЯ Ў ДВУХ ГАМАХ. - Т. 1. А-К. - МІНСК: „БЕЛАРУСКАЯ ЗНЦЫКЛАПЕДЫЯ“, 2005. - 000 С.	497

VII. КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

*Юрченко Олександр
(Переяслав-Хмельницький)*

ЦИТАДЕЛЬ ІШНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПЕРЕЯСЛАВА

За часи свого існування в давньоруський час, Переяслав жодного разу ш був взятий штурмом, незважаючи на певну близькість до печенізьких, а пізніше половецьких кочовищ. Лише в березні 1239 р. місто було захоплена штурмом військами Менту-хана (Мунке), про що літописець зазначив: "И взять град Переяславль копьемь, изби всѣ и церковъ архангела Михайла скриши, и сосидѣ церковнѣя бещисленѣя златѣя и драгаго каменя взять, и епископа преподобнаго Семгона ибиша"¹. Під час кількаденного штурму та після нього міські укріплення було значно зруйновано. Однак за свідченням картографічних матеріалів і даних археологічних досліджень, основа укріплень дитинця та посаду на переважній частині їх периметра вціліла, що дозволило ефективно використовувати їх з кінця XVI ст.

У післямонгольський час територія міста була слабо заселена. На території дитинця зрідка трапляються матеріали цього часу, і зовсім ш виявлено культурного шару другої половини XIII-першої половини XVI ст. Інша ситуація спостерігається на посаді, де зафіксовано культурні нашарування датовані XV-першою половиною XVI ст., які належали жвеликому поселенню, а також окремі знахідки кераміки із зруйнованого культурного шару².

Нечисельні в цей період на території Переяславщини й сільські поселення на зразок Комарівки, що випадково вціліли з домонгольського часу. Тому вони вг можуть бути аргументом на користь існування міста. Цілком слушною з цього приводу є думка, що: "збудоване заходами та коштом центральної влади місто на широко відомому броді могло існувати лише доти, доки існувала влада, здатна його підтримувати"³. З ліквідацією Переяславського князівства та розгромом Києва такої влади більше ж було, тому ж можна категорично стверджувати про існування в XIV-XV ст. на території дитинця дерево-земляного замку з гарнізоном, що зустрічається в літературі⁴. Це ж підтверджують ні документальні, ні археологічні джерела.

В кінці XVI ст. Переяслав переходить у власність князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького 6 березня 1585 р. король Стефан Баторій грамотою надав українському магнату "на Вкраини, за Дн'Ьпром, городище местце пустое, называемое Переяславъ, з кгрунты вшелякими", дозволивши "въ томъ то Переяславлю замокъ збудовати"³.

Переяслав мав зручвг географічаг положення, для побудови в ньому фортеці. Він знаходився шдалеко від р. Дніпро, широка болотиста та заліснена заплава ріки захищала підходи з півдня і південного заходу. Незважаючи на те, що місто, всупереч військових канонів, лежало в низині, воно крім штучних укріплень було захищене природою: заболоченою долиною і річищем р. Трубіж, з сходу і півдня, заболоченим руслом р. Альта із заходу. Тому можливий штурм у цих напрямках міг відбутися тільки з застосуванням великих матеріальних та людських резервів.

Місто залишалося розділеним укріпленнями на дві, непропорційні щодо площі частини як у давньоруський час. Планувальна система цитаделі в кінці XVI-XVIII ст. зберігала по суті свою давньоруську основу, адже збереглася головна транспортна вісь дитинця, що з'єднувала його ворота, на місці кількох архітектурних доміант давньоруського періоду стояли козацькі церкви, формуючи відповідну мережу вулиць та провулків. Територія цитаделі залишалася найкраще укріпленою частиною міста, її площа мала близько 12 га, а периметр оборонних валів складав 1,5 км. Вона розміщувався на мисовидному виступі при злитті рр. Трубежа й Альти, на місці давньоруського дитинця.

Укріплення переяславського замку будувалися з прив'язкою до місцевості, яка спричиняла майже повну їх нерегулярність або напіврегулярність побудови та конфігурації. Форма замку повністю підкорялася рельєфу. Будівництво укріплень в українських містах було розраховане на ведення активної оборони, а не пасивної, як у Західній Європі, з тенденцією до збільшення кількості оборонних рубежів⁶.

Цитадель міста мала кілька назв, які побутували в окремий історичний час - Замок, Верхній город, Малий городок (XVII ст.), Переяславська головна кріпость або тільки Кріпость (XVIII ст.)⁷. Термін "Верхній город" для позначення цитаделі Переяслава був також притаманний і документації XVIII ст.⁸ Досить ймовірно, що в той самий час, серед мешканців Переяслава могла вживатися й давніша назва - "Замок", як це було в Лубнах, Любечі і Ніжині, тощо⁹. Слід зазначити, що Верхнє місто не відповідало прямому значенню своєї назви, оскільки лежало в однакових висотних умовах разом з Нижнім містом, але за традицією отримало саме таку назву.

На території Верхнього міста знаходилися, військові, продовольчі, ремісничі та культові об'єкти, розміщувалися двори визначних людей. З часу відновлення міста і до 1648 р. цитадель підпорядковувалася адміністрації Речі Посполитої, потім полковникам гетьманського уряду. Після Переяславських статей 1659 р. в ній розміщуються російські стрільці на чолі з воєводою, а з XVIII ст. стрілецький гарнізон замінено солдатами регулярної армії. Замість воєводи цитаделлю керував комендант, якого призначали з Києва¹⁰.

Відбудовуючи замок на дитинці у 1585 р. Острозький мав набагато менші людські та матеріальні резерви, при досить незначному розходженні в різниці технічного забезпечення будівельних робіт, в порівнянні з київським князем Володимиром Святославовичем. Він зробив значно простіше - пристосував частково зруйновані домонгольські укріплення до оборонних потреб в умовах існування вогнепальної зброї. Земляні вали, де потрібно, підсипано, зверху укріплено частоколом, розчищено рови, збудовано дерев'яні ворота.

По гребеню оборонного валу з XVII до першої чверті XVIII ст. проходила лінія дерев'яних укріплень. Відновити загальний їх вигляд досить складно з-за недовговічності дерева тому, що жодного фрагменту оборонних стін не збереглося до наших днів. Незважаючи на таку важливу обставину можна провести реконструкцію укріплень на основі описів та зображень, що стосуються українських, білоруських і

російських міст-фортець XVI-XVIII ст. Слід зазначити, що традиції дерев'яного оборонного будівництва пізнього середньовіччя ґрунтувалися на давньоруських і тому дерев'яні укріплення нагадували попередні - давньоруські, хоч з деякими змінами¹¹.

Суцільна оборонна стіна XVII ст. розміщувалася ламаною лінією по гребеню валу. Складалася вона з окремих стінок-городень, які в свою чергу утворювалися з дерев'яних зрубів. Перший вінець зрубу клали на землю або на вкопані наріжні стовпи, що піднімалися на кілька сантиметрів над поверхню ґрунту. Для запобігання гнистю деревини, нижні колоди просмолювалися чи злегка обпалювалися. Щоб не допустити випинання колод зрубу, їх скріплювали між собою кілочками (тиблями) з міцних порід дерева.

Городні будувалися в дві паралельні зовнішні стіни, поділені поперечними простінками на окремі секції¹². Простір між стінами забивався піском, глиною, землею або камінням, секції також могли засипатися, хоча й в обов'язково¹. Звістки про пожежі фортець (Київ 1605 р., Стародуб 1677 р., Володимир-Волинський 1683 р., Глухів 1685 і 1748 р.), описи їх укріплень (Київ 1542 і 1552 р.) свідчать, що секції в городнях були й порожніми і використовувалися як приміщення для господарських та військових потреб¹⁴.

Городні ставилися щільно, одна біля одної, в одну лінію, утворюючи суцільну стіну. Покладені колоди чи бруси мали ш велику довжину, що підвищувало їх міцність і зміцнювало саму городню. Зазвичай городні мали різну довжину, але вважалося, що при довжині в 4-5 сажнів (8,5-10,6 м), на випадок осади з артилерійським обстрілом, городні визначалися ненадійними¹⁵.

Готові стіни завершувалися "обланками" чи "обламами" - бойовим ходом, який настилався поверх городень¹⁶. "Обланки" склалися з помосту ("обходу"), який тягнувся вздовж периметру стін. Для пересування помостом, між секціями "обланків" прорізувалися двері¹⁷. На ньому під час бою розташовувався гарнізон, а вночі використовувався для сторожового патрулювання. На зовнішній стінці, своєрідному бруствері бланкування, прорізувалися вузькі квадратні або прямокутні бійниці з широкими розтрубами назовні і всередину, що забезпечувало добрі умови для маневру під час ведення прицільного вогню¹⁸. Для кращого захисту підосви стіни від ворога, влаштовувалися підсябиття (машикулі) - спеціальні навісні бійниці, пристосовані для цієї мети¹⁹. Тому лицева частина "обламів" балконоподібно виступала, виносилася над стіною. Такий конструктивний прийом дозволяв влаштовувати машикулі. У зв'язку з цим значно змінювалася ш тільки військова міць, але й архітектурно-художній вигляд. Зверху бойовий хід накривався двосхилим дашком з гонти чи драниць. Піднімалися на стіни за допомогою драбин чи східців²⁰.

Головними вузлами оборони, своєрідними опорними пунктами в замках вважалися башти - "глухі" та надбрамні. Вони були прямокутними, квадратними, шестикутними і восьмикутними в плані спорудами, різної висоти зазжно від оборонного значення²¹. Завдяки важливій ролі в обороні фортець, їх намагалися збудувати якомога вищими: до 20-25 м²². Як і городні, башти могли будуватися в дві стіни²³.

У середині башт влаштовувалися помости в кілька поверхів - від двох до шести²⁴. Кожен поверх міг забезпечуватися бійницями в кілька ярусів для різного роду вогнопальної зброї, що збільшувало таким чином сектор обстрілу²⁵.

Верхівка вежі могла завершуватися балконоподібним виносом з бійницями та підсябиттям і дахом. На головних баштах з метою покращення умов оборони, огляду місцевості влаштовувалися невеликі вежечки-ліхтарики²⁶.

Крім оборонного значення башти слугували місцем для складів зброї, провіанту, допитів і ув'язнення, житлом для членів гарнізону²⁷. Зокрема в Переяславі відома "распросная башня" де ймовірно допитували людей²⁸.

Нам жвідома кількість башт Верхнього міста XVII ст. На початку XVIII ст. їх було десять, з яких дві надбрамні²⁹. Цілком можливо, що така кількість башт була характерна й для замку XVII ст.

Для крашої оборони, їх частково виносили за периметр стін, що дозволяло захисникам вести фронтальний та фланговий вогонь¹⁰. Ширина звичайних переяславських валів, аг дозволяла такого розміщення. Будівничі могли ставити вежі або в смузї стіни, або наростити товщину валу, що було досить важко зробити з огляду на обмеженість площі замку річками та ровом. Для такого розміщення застосовувалися прототипи бастионів - ронделі - плоскі, напівокруглі в плані виступаючі назовні платформи³¹. В замку Переяслава ронделі насипалися не тільки по кутах, аж й на прямих трасах валу. Поява ронделів з виступаючими вежами істотно посирила обороноздатність замку XVII ст.

Спорудження ронделів, припадало на проміжок часу між 1603 і 1636 рр. І хоч датування проведено в занадто широких межах, поки що не можливо більш точно звзити хронологічні рамки з-за відсутності додаткових історичних фактів. З вдосконаленням замкових земляних укріплень, очевидно проводилася повна заміна старої дерев'яної стіни на нову, про що свідчать дослідження валу П.О. Раппопортом.

Після зведення, стіни й башти обмазувалися глиною та білилися аж до бланкування, так, що їх зовнішній вигляд справляв враження мурованих укріплень³².

По закінченню будівництва міцність стін могла випробовуватися спеціальним гарматним обстрілом, як це, наприклад відбувалося з Вінницьким замком. Про те, що вони виявилися досить міцними та надійними говорить той факт, що їх не було пробито³³. На додачу можна привести слова французького мандрівника П'єра Шевальє, котрий в своїй "Історії війн козаків проти Польщі" зазначав: "Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні"³⁴.

Реальні форми дерев'яної оборонної архітектури Верхнього міста Переяслава на середину XVII ст. могли бути схожими на зразок укріплень київського замку, зображеного на малюнку А. ван Вестерфельда в 1651 р.³⁵ Тут показані високі дерев'яні стіни, присадкуваті восьмигранні вежі з наметовими дахами і обламами з виносом у верхній частині.

Зображення ж на лубовій картинці 40-50-х рр. XVIII ст. Переяслава з оборонною стіною і баштами, завершеними у вигляді зубчатого парапету, носить, очевидно символічний характер³⁶.

Важливими елементами укрішкья фортеці, а одночасно найнебезпечнішими зонами вразливості, були вежі з проїжджими воротами - брами. Брами сполучали головні вулиці з зовнішніми шляхами, визначали загальну композицію міських споруд, виділялися, як важливі оборонні елементи, були більш монументальнішими, ніж "глухі" башти. Надбрамні вежі не виходили за периметр укріплень і знаходилися у врізах валу. Ворота в брамах були двостулковими. В одній із стулук могла розміщуватися хвіртка³⁷.

В історико-археологічній літературі традиційно вважається функціонування двох воріт - Михайлівських та Спаських. Обидві брами знаходилися на місцях давньоруських - Княжих (Спаські), і Єпископських (Михайлівські), тому ш було ніякої необхідності прорізати чи розкопувати вал в інших частинах дитинця. Це зайняло б велику кількість часу, при вгбезпеці татарського набігу і великій витраті ресурсів. Зрозуміло, що ворота будувалися одночасно з відновленням укріплень замку й були дерев'яними, як решта воріт пізньосередньовічного Переяслава та інших міст Лівобережної України.

Поновлення замкових укріплень В-К. Острозьким, неминуче тягло за собою відбудову монументальної кам'яної споруди, що виконувала важливу функцію в системі міської уборони, а саме: загальновідомих Єпископських воріт з надбрамною церквою св. Федора Стратилата. Ворота були збудовані в 1089 р. під керівництвом переяславського єпископа Єфрема і проіснували до штурму монголами 1239 р.³⁸ В якому стані могла перебувати споруда на кінць 80-х рр. XVI ст., достатньо добре ілюструє вигляд Золотих Воріт Києва з малюнка А. ван Вестерфельда 1651р.³⁹ Золоті ворота так і не були відбудовані, втративши своє оборонне значення для Києва. Єпископські ворота такого значення ж втратили, тому підлягали відбудові. Власш відбудова брами у XVI ст. ш могла бути реставрацією в сучасному розумінні. Руїни воріт було розібрано, а на їхньому місці збудовано дерев'яну браму, яка ввбрала в себе оригінальні особливості попередньої кам'яної будівлі: триповерховість та баню з хрестом - відлуння надбрамної церкви.

Уявити загальний вигляд брами в деякій мірі допомагає символіка пізньосередньовічного Переяслава.

"Дозволяємо підданам нашим, міщанам, мати печатку міську для печатування всяких справ їхніх із таким гербом, який тут зображено: на озері вежа з хрестом," - зазначав у грамоті король Сигізмунд III, підтверджуючи самоврядні права Переяслава в 1620 р.⁴⁰ Зображення триступних веж з хрестами відомі з двох печаток переяславського магістрату, першої та другої половини XVII ст.⁴¹ Малюнки на печатках максимально спрощені, особливо це стосується печатки другої половини XVII ст. Описи та зображення вцілому співпадають між собою.

Як справедливо зазначила дослідниця переяславської геральдики О.В. Колибенко, надаючи Переяславу магдебургію і привілеї, що з вї витікають, король Стефан

Баторій лише формально надав герб. Це характерно для значної кількості українських міст ХІУ-першої половини ХVІІ ст. Питання вибору і створення герба для міста вирішувалося на місці - його власником або ж міським урядом⁴².

На думку інших дослідників, цілком справедливо можна вважати причетним до створення міського герба князя В-К.К. Острозького - відомої на той час освіченої людини, мецената, поборника православної віри на Україні, якому напевно була відома історія Переяслава давньоруських часів⁴³.

Зображення на печатках показують зовнішній бік брами ХVІІ ст. з військовими деталями оборонного характеру. Це незвичайної форми триярусна споруда, схожа на церкву з банею і хрестом. Перший поверх має склепінчастий вхід - ворота, по боках яких розмішені прибудови з підквадратними отворами. Цілком можливо, що це не що інше, як бійниці в прилягаючих до брами частинах замкових стін на валу⁴⁴. Другий поверх складає надбудова з довгим горизонтальним отвором - бійницею, третій - шатро з бавгю та хрестом.

Аналіз опису герба 1620 р., зображень на печатках і співставлення їх з реконструкцією Єпископських воріт ХІ ст. створеної на основі археологічних досліджень дозволяє розглядати їх історичним прототипом Михайлівської брами, а відтак і міського герба. Реальним, натомість, прототипом міської символіки залишаються Михайлівські ворота, що синтезували в собі якості давньоруських і пізньосередньовічних архітектурних традицій.

За іншою версією прототипом, окрім вже згаданих Єпископських воріт, може бути церква св. Архістратиґа Михаїла, збудована в 1089 р., яка знаходилася неподалік⁴⁵. Хоча опис герба 1620 р. згадує перш за все вежу (башту) на озері, а не церкву чи храм. На нашу думку, більш ґрунтовною є версія походження міської символіки саме від Єпископських воріт, руїни яких безперечно бачили переяславці ХVІ ст.⁴⁶

Саме оновлені замкові ворота з надбрамною баштою, стали символом відродження Переяслава як міста та продовження його історичних традицій.

Свою назву ворота отримали від церкви св. Архістратиґа Михаїла, жподалік якої вони розміщувалися. Сама церква на момент будівництва замку не була відбудованою. Зрозуміло, що тільки з відбудовою цієї церкви, ворота автоматично отримували собі подібну назву. Можливо й те, що від початку спорудження, брама автоматично взяла назву відомої серед населення культової споруди, величні руїни якої знаходилися поруч. Під своєю, назвою ворота згадуються в "Расписном списке", тобто, на самому початку ХVІІІ ст.⁴⁷ Вважається, що й у кінці ХVІ-першій половині ХVІІ ст. вони називалися аналогічно, проте аргументованих доведень цієї точки зору поки що немає.

Через Михайлівські ворота, проходив шлях на Київ, який продовжувався замком, а далі територією Нижнього міста. Всі хто прибували до Переяслава з півдня, входили саме через ці ворота. Близькість до р. Трубіж, тісно пов'язаного з дніпровським водним шляхом дозволяла без перешкод транспортувати вантажі під самі ворота.

На початку ХVІІІ ст., функції Михайлівської брами фактично виконували Альтицькі та Гайшинські ворота Нижнього міста, тому на нашу думку їх ліквідовано

як не потрібну і небезпечну ділянку фортечних укріплень. На місці воріт насипали бастион і влаштували вилазку - Михайлівську хвіртку⁴⁸.

Другими воротами Верхнього міста, були Спаські, котрі розташовувалися на північний захід від церкви Успіння Богородиці.

Зображень Спаської брами не збереглося (якщо такі були), тому конструкцію таких воріт можна уявити за аналогіями серед українських, білоруських і російських міст ХУІ-ХУІІ ст.

Археологічно Спаські ворота не були виявлені під час досліджень площі замковища, однак їх розташування може бути локалізоване з достатньою долею вірогідності в лінії укріплень замку. Відрізок валу в якому повинні були знаходитися Спаські ворота, протягом кінця ХІХ-першої половини ХХ ст. остаточно знівельовані. Лівобережно-дніпровська транспортна магістраль, що пронизувала цитадель з півдня на північ, проходячи через Михайлівські та Спаські ворота. Від Михайлівських, шлях вів на південь вздовж р. Дніпро, а від Спаських - на північ, межиріччям рр. Трубіжа й Альти до Києва. Останній продовжувався Нижнім містом, де перетинав торгову площу з головною вулицею, що також зв'язувала двоє інших воріт цієї частини міста - Альтицькі і Гайшинські. Доходив шлях до подвір'я церкви Спасу Господнього (Преображення), тому ворота отримали відповідну назву разом з одним із великих бастионів ХVІІІ ст. розташованим в західній стороні від вказаних воріт і на північний захід від Успенської церкви. Сьогодні його напрямок повторює сучасна вул. Московська, а місце перетину цією вулицею лінії знівельованого замкового валу й визначає місце розташування Спаських воріт.

Від Спаських воріт через рів був прокладений дерев'яний міст, що з'єднував цитадель з Нижнім містом протягом усієї історії її існування. Він встановлювався на стовпах і мав здебільшого просту конструкцію⁴⁹. В разі необхідності міст можна було швидко розібрати чи спалити і так само відновити. Підйомних мостів, як це було в Любенькій і Києво-Печерській фортецях у цитаделі Переяслава не існувало⁵⁰.

З напільної сторони браму і дорогу до ші прикривали "внвод, 2 раската", тобто рavelін з двома бастионоподібними насипами по флангах⁵¹. І хоч ці фортифікаційні елементи згадуються на самому початку ХVІІІ ст., їх спорудження слід відносити до останніх десятиліть ХVІІ ст.⁵²

Ще одні ворота згадуються в зв'язку з повстанням Переяславського полку 1666 р. Коли сили повстали ввійшли до Переяслава, начальник гарнізону стрільців, воевода Вердеревський, запідозривши небезпеку, про усяк випадок наказав зачинити Пречистенські ворота, що вели до замку. Спаські ворота воевода залишив до певного часу відкритими, щоб не викликати передчасної підозри в козаків⁵³. Відомі також Печерські ворота, котрі вели до Нижнього міста⁵⁴.

Прив'язати Пречистенські і Печерські ворота на даному етапі досліджень по певного історичного об'єкту ми не маємо підстав. Всі п'ять відомих нам переяславських воріт, мали власні назви, засвідчені на картах міста, писемних джерелах ХУІІ-ХУІІІ ст. Можна навіть припускати подвійну назву однієї і тієї ж брами, або незалежне існування назв, одна від одної, в певний історичний час. Якщо ж

Пречистенські і Печерські ворота не мали ніякого відношення до воріт Нижнього міста, до Михайлівської, і тим більше до Спаської брам, слід поставити питання про звичайну помилку авторів під час опрацювання давніх документів.

При розгляді міського герба зазначалося розташування вежі на озері. Озеро в своїх подорожніх записках згадує архідиякон П. Алепський, відвідавши Переяслав у 1656 р., але жодного водного об'єкту такого типу поблизу міста та на його території немає⁵⁵.

Справа в тому, що топографічне розташування змушувало фортифікаторів створити додатковий захист підступів до замку та й до всього міста вцілому. На Трубежі, трохи нижче злиття його з р. Альта, жителями міста в урочищі Оболонь було влаштовано греблю з водяними млинами. Далі греблю продовжувала гать, яка через заплавні луки і рукав ріки - Полівку досягала урочища Гора - мисовидного виступу лесової тераси р. Дніпра. Влаштування греблі призвело до штучного підйому води в річці і пасивного затоплення власної заплави. Пасивне затоплення дозволяло розширити площу водної перешкоди, а утримування підйому води навіть на позначці 20 см призводило до розмиву ґрунту і процесів заболочування⁵⁶. Таким чином підтоплена заплава Трубежа могла нагадувати озеро або болото, створюючи враження острівного розміщення замку, оточеного ще й р. Альта та заповненим водою ровом.

З кінця XVI по XVIII ст. укріплене місто стало міцним бар'єром проти татарських і польських вторгнень, захищаючи північні лівобережні населені пункти і контролюючи броди на правий берег р. Дніпра. Після Андрусівської угоди 30 січня 1667 р., стратегічне значення переяславського замку зростає, відтоді місто стає прикордонним. Протягом XVIII ст. стратегічне значення фортеці полягало в прикриванні Києво-Печерської фортеці з південного флангу від можливого нападу татар оскільки Київ вважався російським урядом, головним стратегічним об'єктом наддніпрянських рубежів.

В часи Північної війни постала проблема оновлення оборонних рубежів фортеці за новою, європейською бастионною системою фортифікації. Існує думка, що земляні укріплення замку вже в кінці XVI ст. були збудовані за бастионною фортифікацією, яку сюди принесла польська адміністрація⁵⁷. На початку другої чверті XVI ст. європейські фортифікатори створили нові способи оборонних укріплень, які успішно протистояли гарматному вогню, але перші бастионні укріплення постають в західноукраїнських землях з кінця XV/І-початку XVII ст.⁵⁸ Зокрема вони існували в Львові, Замості, Збаражі, Жовкві, Бродах, Нових Стрелищах і Бережанах. Однак дозволити собі реалізувати весь комплекс бастионної системи могло тільки багате місто⁵⁹.

Слід зауважити, що модернізація укріплень фортець Гетьманщини не призводила до знищення попередніх, а навпаки, старі укріплення відновлювалися разом із будівництвом нових. Типовим прикладом у цьому відношенні, окрім Переяслава, можуть бути Полтава, Чернігів, Суми, Глухів⁶⁰. Валу переяславської цитаделі надали форму неправильно зімкнутого багатокутника з великими та малими бастионами (больверками), однак стара дерев'яна стіна XVII ст. з баштами була відремонтована⁶¹.

Київський генерал-губернатор І.Ю. Трубецькой в 1723 р. доповідав царському уряду про поганий стан укріплень Переяслава⁶². В тому ж році проводилися якісь ремонтні роботи під керівництвом полкового осавула Л.В. Коломійченка⁶³. У грудні 1724 р. за наказом Військової колегії в Україну відряджено інженер-майора де Кулонга, який мав оглянути фортеці Полтави, Переяслава, Чернігова, Ніжина і Переволочної⁶⁴. Він розробив проект і склав кошторис Переяславської фортеці, відповідно до якого у Верхньому місті збудовано нові приміщення цейхаузу та порохових складів⁶⁵. Захарій Зибін у 1727 р. складає план де фіксує вигляд переяславських укріплень після проведених робіт⁶⁶. Отже наступні фортифікаційні роботи проводилися в другій половині 20-х рр. ХУІІІ ст. Можливо саме після їх проведення Кріпость була остаточно реорганізована по канонам бастионної фортифікації з наступною ліквідацією дерев'яних укріплень та ронделів⁶⁷. Кожен рондель перебудовувався в бастион⁶⁸. На планах і картах ХVІІІ ст. Кріпость мала десять земляних бастионів - великих та малих розмірів, сім п'ятикутних і три чотирикутні. Кожен бастион мав свою назву. Вали досягали висоти 3-4 сажні (6,4-8,5 м), а якщо рахувати з дна рову, то 8-8,5 сажні (17-18 м)⁶⁹. Вони повністю задерновувалися, для запобігання сповзанню та розмивам, що підтверджується пожежею 1748 р. під час якої вогонь з Нижнього міста перекинувся на замковий вал, запаливши трав'яний покрив. Солдати гарнізону, котрі в цей час гасили вогонь, знаходилися на валу. Стіни під час пожежі не згадуються, більше всього їх тоді вже мабуть не було⁷⁰.

Оскільки тепер вали й бастиони Верхнього міста не мали захисних дерев'яних стін, на них було влаштовано бруствер, для захисту вогневих точок та банкет, для розміщення піхотинців під час стрільби⁷¹. З внутрішньої сторони бруствера, по верху валу, бастионні майданчики з'єднував між собою валганг - горизонтальна тераса, призначена для переміщення солдат і пересування гармат⁷². На позицію можна було потрапити через апарелі - пологі земляні спуски, котрі розмішувалися з боків чи навпроти тильної сторони бастионів⁷³.

З напільного боку, перед рavelіном знаходилася еспланада - простір між цитаделлю та міськими будівлями, який по канонам фортифікації повинен залишатися відкритим і вільним від забудови. Вона призначалася для спостереження за противником, а також для зручності дій як вогнепальної зброї, так і при вилазках гарнізону цитаделі⁷⁴. Судячи з планів 1740, 1772, 1774 рр. в Переяславі еспланада забудовувалася дворами, інколи від неї залишалася тільки вузька смуга, яка значно розширювалася в східному від Кріпості напрямку.

По зовнішньому краю рову, з напільного від Верхнього міста боку проходив рavelін - земляна споруда трикутної форми котра прикривала куртину та підхід до Спаських воріт⁷⁵. Рavelін повторював конфігурацію рову, захищаючи разом з північно-західним краєм фортеці і весь північний та східний бік, створюючи додаткову перешкоду уявному супротивнику з боку Нижнього міста.

У зв'язку з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. в Переяславі розгортаються повторні фортифікаційні роботи. Військова колегія в 1737 р. видала

спеціальний наказ, за яким всі усі поруйновані від шдогляду фортечні укріплення в українських містах повинні відремонтовуватися. За цим наказом, протягом 1738-1742 рр. розпочалося будівництво та ремонт укріплень в Переяславській фортеці⁷⁶. Керував роботами відомий фортифікатор, інженер-майор Данило де Боскет. На основі проведених робіт складено плани міста, датовані 1739 р. і 1740 р.⁷⁷ Останній план зроблено Д. де Боскетом.

На планах міста 1740, 1772 і 1774 рр. цитадель мала кронверк, що розміщувалася в рові, між напільною стороною та валом. У фортифікації кронверк був зовнішньою допоміжною деталлю ретраншементу, яка застосовувалася для підсилення цитадельного фронту на найбільш вбезпечних стратегічних напрямках⁷⁸. Хоч зазвичай кронверк будувався як бастион з двома напівбастионами, в Переяславі він мав вигляд великого бастиону без напівбастионів і трикутш в плані окреслення. Для додаткового зв'язку Верхнього міста з Нижнім, через кронверк влаштовувалися містки (можливо перекидні). Даного типу укріплення влаштовувалися в найбільш важливих штатних фортецях Російської імперії, що свідчить про важливий статус Переяславської фортеці⁷⁹.

Як робоча сила, на фортифікаційних роботах 1709 р. використовувалися українські козаки та полошні шведи, а під час реконструкції фортечних закріплень 1738-1742 рр., тільки козаки. Солдат використовували лише в тому випадку, коли існувала спеціальна необхідність⁸⁰.

На утримування в належному стані укріплень міста в цілому, царський уряд витрачав значні кошти. Наприклад у 1730 р. відпущено було 1058 крб. 84 $\frac{1}{3}$ коп: служителям і майстровим - 287 крб. 487 $\frac{3}{4}$ коп., і на припаси та інструменти 771 крб. 36 коп.⁸¹ Відомо подібний документ 1745 р., за яким на майбутні роки повинно фінансуватися утримання фортеці і її штату⁸².

Міць замку посилювала артилерія. Найперші згадки про вті пов'язуються з захопленням міста К. Косинським у 1592 р.⁸³ Під час Визвольної революції 1648-1656 рр. Переяслав відігравав роль головного сховища артилерії, пороху та олов'яного скарбу козацького війська⁸⁴. Крім свого прямого призначення, гармати використовували для салютування під час приїзду поважних гостей чи послів іноземних держав⁸⁵. При цьому козаки не дозволяли чужинцям наблизитися до валів де розміщувалася артилерія, а тих хто порушував встановлену дистанцію били і приковували до стволів об'єктів їхньої цікавості⁸⁶. Так, на початку XVIII ст. в Переяславі знаходилося 8 гармат і 2 мортири, а фортечний цейхауз у 1732 р. містив 280 пудів 15 фунтів (4 т 486 кг) гарматного та 80 пудів 1 фунт (1 т 280 кг) рушничного пороху. Згідно з іменним списком 1734 р. в переяславському гарнізоні зараховувалося 38 кваліфікованих артилеристів⁸⁷. Про застосування гармат говорять знахідки чавунної та свинцевої картечі в західній частині урочища Луг⁸⁸.

Плани міста 1772 і 1774 рр. містять проекти повної реконструкції цитаделі, однак наступна російсько-турецька війна 1768-1774 рр., колонізація Північного Причорномор'я, призвели до певної консервації оборонних чинників, про що свідчить наступний план міста 1787 р.⁸⁹

Після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. і зміщення державного кордону далеко на захід, Переяслав, втрачає значення прикордонного міста. Утримувати й доглядати фортецю стало недоцільно, тому 31 березня 1797 р. від імператора Павла I надходить наказ про її ліквідацію⁹⁰.

На кішць XVIII ст. браму цитаделі розібрали, рів стояв без води, а фортечні укріплення поступово руйнувалися від ндогляду⁹¹. Згодом, багаті на чорнозем вали починають приваблювати селітроварників. Спочатку їх за наказом полтавського губернського начальства в 1806 р. віддають на відкуп селітряним заводчикам. Потім передають в оренду князю Кочубею, як це видно зі справи 1812 р. "Об отдаче действительному советнику Кочубею для селитроварения казенних валов в Переяславской крепости". За свідченням очевидців, власник нібито зобов'язувався відновити вали з відпрацьованої землі, однак обіцянки вг дотримав⁹². О.І. Левшин, побувавши в Переяславі на початку XIX ст. зазначив: "Давню і дуже гарну фортецю, якою був обнесений Переяслав й тепер ще видна Я був у ній і з гіркотою бачив, що пам'ятку цю самим часом, здається, з поваги збережену розривають тепер для виварки селітри"⁹³.

На плані Переяслава першої половини XIX ст. чітко позначено контури фортеці з її бастіонами⁹⁴. В середині XIX ст. співробітниками Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира замальовано схематичний план валів Переяслава, який зберігається в науковому архіві ІА НАН України⁹⁵.

Протягом XIX ст. "Замок" поступово забудовується житловими будинками єврейської бідноти. Сьогодні, приватними садибами щільно зайнято майже всю площу фортеці: будинки розташовуються на валу і в рові. Незабудованими залишилися лише ділянка біля Успенської церкви (пл. Возз'єдння) та невелика територія на північний схід від Михайлівської церкви.

Завдяки археологічним та картографічним даним, на даний час форма, розміри та конструктивні особливості, валів та ровів Верхнього міста вважаються достатньо вивченими.

Археологічне вивчення укріплень фортеці Переяслава було започатковане розкопками Б.О. Рибаківа в 1945 р. В подальшому фортечні укріплення досліджували М.К. Каргері П.О. Раппопорт (1951–53, 1956), Р.О. Юра, М.І. Сікорський, Ю.С. Асєєв (1960), Р.О. Юра (1961), М.І. Сікорський, Є.В. Махно, Г.М. Бузян (1979), Г.М. Бузян, М.М. Буйлук, М.Г. Товкайло (1988).

Дослідженнями південно-західного сегменту валу в місці злиття рр. Альги і Трубіжа, виявлено його давньоруську основу, перекриту потужними нашаруваннями пізньосередньовічного часу⁹⁶. В підсипці з чорної землі, яка створювала крутий схил лицевої частини валу, знаходячись перед сирцевою кладкою П.О. Раппопортом знайдені рештки забитих у неї товстих соснових колод. На думку автора розкопок, це не що інше, як залишки частоколу XVI або XVII ст⁹⁷. Залишки частоколу перекривалися почергово прошарками землі та глини. Вони підходили впритул до лицевої поверхні давньоруського валу і за знахідками їх можна віднести до XVII ст. В

свою чергу прошарки були перекриті потужним насипом темної землі, що утворювала пагорб, який містив речі X-першої половини XIII і XVII-XVIII ст.⁹⁸ Пагорб темної землі можна впевнено ототожнити із залишками бастиону XVIII ст., тоді як глиняно-земляні прошарки належали ронделю. Залишки частоколу цілком могли належали до оборонної стіни замку збудованого князем Острозьким.

Ще один бастион було досліджено неподалік сучасної Михайлівської церкви. Власне бастион перекривав руїни Єпископських воріт. На момент розкопок він зберігся до 5 м у висоту, складаючись з сірої землі із незначною домішкою щебеню, який утворився з уламків будівельних матеріалів давньоруського часу разом з керамікою XVII ст." Під час розкриття північно-східної стіни давньоруського об'єкту, археологами знайдено систему дерев'яних брусів. Судячи з стратиграфії розкопу, бруси були залишками каркасу Михайлівських воріт¹⁰⁰.

Не менш важливою, оборонною складовою укріплень Верхнього міста є рів, який теж був досить цікавою інженерною спорудою. Саме з нього, в першу чергу, вибирався ґрунт під час оновлення земляних укріплень. Археологічно рів Криністі Переяслава вивчався не досить ґрунтовно, але виявлена в процесі досліджень інформація дозволяє, скласти більш або менш повне уявлення. Власне положення і протяжність рову відносно самої фортеці не змінилися з давньоруських часів. Він оточував її з північно-західного, північного та східного краю, відділяючи при цьому від прилеглої частини Нижнього міста. Та ділянка валу, що займала береги рр. Альти та Трубежа, вг потребувала додаткового захисту ровом.

Вважається, що рів Верхнього міста заповнювався водою з р.Альта, яка поступово стікала в р. Трубіж. Справді, місцезнаходження Переяслава в низькому місці дозволяло це зробити¹⁰¹. Необхідно врахувати і факт наявності на території фортеці даглибокого залягання верхнього водоносного шару. Завдяки цьому Переяслав ще в XIX-на початку XX ст. був забезпечений значною кількістю води з артезіанських колодязів.

Археологічні дослідження в 1979 р. котловану під приміщення музею Дружби народів на пл. Переяславської Ради (Возз'єднання), дали змогу дослідити рів фортеці. Зачистка південно-західної стінки котловану, на відстані приблизно 80 м на північній схід від Успенської церкви, дозволила встановити північно-західний профіль рову та нижньої частини фортечного валу. Дослідження показали, що вісь даних укріплень в цьому місці проходила за лінією захід-схід з 30 градусним відхиленням на південний захід-північний схід. Глибина рову складала 6-7 м від сучасної денної поверхні, ширина у верхній частині - 10 м, висота збереженої нижньої основи валу - 1,0-1,2 м¹⁰². Заповнення рову - чорна гумусована земля з великою кількістю побутового сміття, кісток тварин, дерева, кераміки X\P-XX ст. з нечисельним матеріалом (уламки посуду) XI-XIII ст. В підшві валу чітко прослідковувалися залишки цегли-сирцю та двох пізніх ям.

На дні рову з східної частини котловану, протягом близько 100 м було виявлено 6 зрубних дренажних колодязів розташованих ланцюжком. Вони впритул підходили

до ескарпу рову і складалися з товстих дубових плах та дощок зв'язаних замком типу "риб'ячий хвіст"¹⁰³. Двоє з них, завдяки кращій збереженості, досліджені.

Перший колодязь був у плані чотирикутною триярусною спорудою з плах та дощок, вкопаних у ґрунт на 1,20-1,30 м. Верхній ярус складав зруб з товстих плах у три вінця за розміром 2,30x2,20 м і був заглиблений на 0,70 м. Другий ярус в два вінця, розміром 1,90x1,80 м, розміщувався всередині першого, на 0,30 м глибше за попередній - на глибині 0,30-0,80м. Південна стінка даного ярусу шла на собі сліди ремонту з зовнішньої сторони. Другий зруб спирався: на дерев'яну обшивку розміром 1,60x1,56 м, яка таким чином становила третій ярус, складаючись з чотирьох чотирикутних плах шириною біля 0,50 м, що спиралися на викладок дошками дно ями. В кутах нижньої обшивки знаходилося по вертикально закріпленому брусу. Їх висота майже дорівнювала висоті колодязя.

Схожу конструкцію мав другий колодязь: двоярусність, без вертикальних брусів. На противагу товстим плахам верхнього ярусу першого колодязя, в другого верхній зруб виготовлений з більш тонких дощок. Розміри верхнього зрубу - 2,62x2,46 м, нижнього - 2,20x2,20 м. Дно колодязя викладеш сімома дошками, завширшки 30x40 см. У трьох кутах покладено невеликий камені, а в південній та східній стінках, між плахами і дошками верхнього й нижнього рівнів забито дерев'яні бруски. Зі сходу, зовнішній і внутрішній ярус скріплено дерев'яним кілочком, для додаткової міцності конструкції¹⁰⁴.

Після розчистки колодязів котлован став частково наповнюватися водою з підземного водоносного шару. В їх заповтані було виявлено переважно матеріал XVII-XVIII ст., хоч зрідка траплявся й давньоруський¹⁰⁵. Отже за конструктивними особливостями та знахідками виявлені колодязі-зруби датуються дослідниками XVII ст.¹⁰⁶ Хоча й не виключена їх експлуатація протягом XVIII ст.

Як доповнення, відмітимо цікаву і не менш важливу знахідку цегляної споруди М.І. Сікорським у 1955 р. на площі садиби № 50 по вул. Гімназійній, яка фактично знаходилася на розі вул. Ярової та Гімназійної. Під час земляних робіт було частково відкрито цегляну трубу, котру автор досліджень визначив, як підземний хід XVII ст.¹⁰⁷ Труба тяжіла до вул. Ярової, що знаходиться на місці рову і була направлена до Трубежа. На жаль цей об'єкт так і не було повноцінно досліджено. По скупим фактам впливає, що дана споруда ніяк не могла бути підземним ходом, не лише з-за вузькості отвору, але й через близьке розміщення до верхньої частини рову. На нашу думку цегляна труба служила для скидання надлишкової води з рову в ріку. Знахідка такої труби дозволяє припускати відсутність прямого виходу рову до р. Трубіж. Рів міг обмежуватися валом Нижнього міста, котрий в свою чергу з'єднувався, з валом Кріпості. Саме під валом Нижнього міста розташовувалася водовивідна труба, направлена одним кінцем у рів, а іншим до Трубежа. Однак карти міста XVIII ст. не можуть повністю підтвердити цю версію

Значна глибина рову, з'єднання його з руслами рр. Трубіж та Альта і близькість підземних вод, при наявності досить простої дренажної системи у вигляді періодично

розміщених по дну фортечного рову колодязів, дозволяли постійно підтримувати в ньому високий рівень води, особливо весною, коли рівень вод у річках значно підвищувався, і вони виходили з берегів. Заповнення ровів водою утруднювало їхнє форсування, додаючи їм тим самим важливого військового значення.

Дещо незвична ситуація була виявлена під час досліджень 1988 р. на вул. Московській. Траншея під водопровід, прокладена вздовж цієї вулиці, від перехрестя з вул. Покровською (Жовтагвою) до ші Переяславської Ради (Возз'єднання) перерізала два значні за розмірами заглиблення, інтерпретовані дослідниками як рови. Однак незначна глибина більш північнішого рову 1¹ (менше 2 м від рівня похованої денної поверхні і 3 м від сучасної денної поверхні) і ширина (10 м у верхній частині), близькість справжнього рову фортеці (20 м) - дозволяють припустити, що траншея перерізала не рів, а широку яму. Яма була викопана для якихось потреб ще в давньоруський час, але досить швидко її було засипано, що й фіксують два стерильні шари і гумусований прошарок з кістками тварин між ними^{1 08}. Таким чином, даний об'єкт знаходився за межами Кріпості і не мав ніякого відношення до пізньосередньовічних оборонних укріплень.

Початок рову 2 в траншеї фіксувався за 20 м на південь від вище описаного об'єкту. На нашу думку це і є справжній рів Верхнього міста. Окремі деталі, зафіксовані дослідниками дозволяють краще уявити цей елемент укріплень. Рів ш мав берми, з внутрішнього (південного) схилу. Загальна ширина верхньої частини рову - 38 м. Стінки опускаються зверху прямовисна. Глибину з'ясувати не вдалося, хоча й вона значно перевищувала 3 м. В середині рову, за 8 м від його південного краю, зафіксований материковий останець, шириною 0,8 м з прямовисними стінками, призначення якого в даному місці не зовсім зрозуміле. Та якщо взяти до уваги заповншія південної (від останця) частини рову пізнім матеріалом (ХУП-ХУІІІ ст.) і значну його ширину, можна прийти до висновку, що даний рів значно розширено в пізньосередньовічний час. Більше всього, ці роботи слід пов'язувати з влаштуванням Спаського бастиону, що розташовувався вподалік.

За спостереженням П.О. Раппопорта найбільш розповсюдженою формою оборонних ровів на Русі в Х-ХІІІ ст. - були симетричні трикутні рови з дещо заокругленим дном, хоч зустрічалися й рови з гострокутним дном¹⁰⁹. Матеріали досліджень ровів переяславського давньоруського дитинця схиляють до першого варіанту. Можливо з часу відновлення в Переяславі замку і аж до загальної реорганізації укріплень на початку ХVІІІ ст. рів ще зберігав давньоруські ознаки, знищені пізніше численими фортифікаційними перебудовами. Профілі фортечного рову, зроблені Д. де Боскетом, показують його вже з широким плоским дном, яке краще підходило для розміщування на ньому дренажних колодязів, зокрема¹¹⁰.

Досить слабо вивченим є питання, пов'язане з існуванням берми - горизонтального майданчика, який ш дозволяв валу сповзати у рів, забезпечуючи, таким чином, його стійкість¹¹¹. Вірогідно, що берма, оточуючи фортечний вал так само, як і в давньоруський період, була відсутня лише вздовж берегів рр. Трубежа та Альти¹¹².

Хоча сам факт існування берми необхідно окреслювати певними хронологічними рамками: з кінця XVI ст. по 1709 р., коли перебудова укріплень знищила останні її залишки. Відсутність такого майданчика зафіксували дослідження траншеї по вул. Московській, що гарно підкріплюється кресленнями профілів валу й рову Верхнього міста Д. де Боскетом.

Не дивлячись на значні руйнування, щільну забудову розсунутого валу замку Переяслава, його планування можна прослідкувати й тепер. Це свідчить, що Переяслав знаходиться в доволі кращих умовах ніж інші значні центри Лівобережної України (Київ, Чернігів, Полтава), де такі укріплення були майже повністю знищені. Зараз про це місце могутньої, колись цитаделі нагадують назви вулиць - Кріпосна, Замкова, Ярова, Верхній Вал, і провулків - Косогірний, Гористий.

Annotation

In the article on the basis of wide circle of sources the defensive factors of the stronghold of Pereyaslav are considered - the "Overhead city" of XVII-XVIII centuries.

Анотація

В статті на основі широкого кола джерел розглядаються оборонні чинники переяславської твердині - "Верхнього міста" XVII-XVIII ст.

¹ Ипатьевская летопись. // ПСРЛ. - М., 1962. - Т.2. - стб. 781-782.

² Юрченко О.В., Вовкодав С.М. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII-XV ст. // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький. - 2004. - Вип. 15. - С.32-35.

³ Колибенко О.В. Оборонні укріплення Переяслава Руського. // Наукові записки з української історії. - Переяслав-Хмельницький. - 2004. - Вип.15. - С.19.

⁴ Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. - К.: Наукова думка, 1983. - С. 56-57.

⁵ Грамота короля Стефана Батория кн. Константану Острожскому на основание и заселение гор. Переяслава. 1585 г. марта 6 // Архив Юго-Западной России. - К., 1905. - 4.VII. - Т.3. - С.285.

⁶ Моця Б. Козацька фортифікація Лівобережної України. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К.: ХІК. - Часи козацькі. - 2003. - Вип. 12. - С.162.

⁷ Вечерський В.В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування. // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №2. - С.73.; 1648 г. декабрю 22 (нов. ст. 1649 г. января 1) - 1649 г. февраля 24 (нов. ст. марта 5). - Дшвник львовского подкомория В. Мяковского с описанием поездки комиссаров польского правительства к Богдану Хмельницкому для переговоров. // Воссединшие Украини с Россией. - М.: Изд. АН СССР, 1954. - Т. II. - С.107.; Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1989. - С.59.; Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. - К.: Наукова думка, 1980. - С.43.; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. - К.: Вид. АН Української РСР, 1960. - С.280.; Стецюк К.І. Переяславське повстання 1666 р. // УІЖ. - 1958. - №4. - С. 92.

⁸ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.43,45.

⁹ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.43.; Житель города Переяслава. Успенская церковь в городе Переяславе. // ПЕВ. - 1867. - №13. - Ч. неоф. - С.12.

¹⁰ Переяслав. // Городские поселения в Российской империи. - Спб., 1864. - Т.4. - С.181.

¹¹ Кучера М.П. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV-XVII ст. // Середні віки на Україні. - К.: Наукова думка. - 1973. - Вип. 2. - С. 127-131.

¹² Пляшниця О., Вечерський В. Фортеці й замки в Україні. // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №3-4. - С.39.; Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. - К.: Наукова думка, 1980. - С.29.

- " Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. - 5-е вид. - К.: Варта, 1994. - Т. 1. - С.208.; Нельговський Ю.П. Архітектура другої половини ХУІ-першої половини ХУІІ століття. // Історія українського мистецтва. Мистецтво ХІУ-першої половини ХУІІ століття. - К., 1967. - Т.2. - С.59.; Сас П.М. Фюдальнієгорода України вконецеХУ-60-хгодахХУІ в. - К : Наукова думка, 1989. - С.45.
- ¹⁴ Вечерський В.В. Укріплення гетьманської столиці Глухова: «з'ясовані питашія еволюції. // Фортифікація України. - Кам'ядаць-Подільський. - 1993. - С.11,12.; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська.... - С.209.; Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). - Луцьк.: Вид. обласної друкарні, 2004. - С.128.; Левченко В. Полкове місто Гетьманщини Стародуб та його пам'ятки. // Пам'ятки України: історія та культура. - 2005. - № 1. - С.85.; Понельницька О. Історична топографія київського Подолу ХУІІ-ХУШ століття. - К.: Вид. дім "Стилос", 2003. - С.68-69.; Сас П.М. Фюдальнієгорода України ... - С.46.
- ¹⁵ Сас П.М. Фюдальнієгорода Украинн ... - С.44.
- ¹⁶ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. ... - С.209.; Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського ... - С. 101.
- ¹⁷ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. ... - С.209.
- ¹⁸ Логвин Г.Н. Архітектура ХІІІ-першої половини ХУІ століття. // Історія українського мистецтва. Мистецтво ХІУ-першої половини ХУІІ століття. - К., 1967. - Т.2. - С.30.
- ¹⁹ Логвин Г.Н. Архітектура ХІУ-першої половини ХУІ століття.... - С.30.; Сас П.М. Фюдальнієгорода України... - С.44.
- ²⁰ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського вГйська... - С.209.; Сас П.М. Фюдальнієгорода України ... - С.44.
- ²¹ Левко О.Н. Витебск ХІУ-ХУІІІ вв. - Минск.: Наука и техника, 1984. - С. 14, рис.2, С. 15, рис.3.3; Логвин Г.Н. Архітектура ХІУ-першої половини ХУІ століття....-- С.28; Овсянников О.В. Из истории северного оборонного зодчества (Каргополь в ХУІІ в.). // СА. - 1971. - №4. - С.206, рис.2.
- ²² Логвин Г.Н. Архітектура ХІУ-першої половини ХУІ століття.... - С.28.
- ²³ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. ... - С.208.; Пламеницька О., Вечерський В. Фортеці й замки в Україні. // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №3-4. - С.39.; Пляшко Л.А. Подорож до міста ХУІІІ століття. - К.: Наукова думка, 1980. - С.30.; Сас П.М. Фюдальнієгорода України ... - С.46.
- ²⁴ ЛОГВИН Г.Н. Архітектура ХІУ-першої ПОЛОВИНИ ХУІ століття.... - С.28.; Сас П.М. Феодальнієгорода України ... - С.44.; Пламеницька О. Башта. // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995. - С.47.
- ²⁵ Сас П.М. Фюдальнієгорода України ... - С.44.
- ²⁶ Левко О.Н. Витебск ХІУ-ХУШ вв. ... - С.14, рис.2; Логвин Г.Н. Архітектура ХІУ-першої половини ХУІ століття.... - С.28.
- ²⁷ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська.... - С.209, 213.; Пламеницька О. Вежа. // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995.-С.57.
- ²⁸ Харламов В.О. Расписной список Переяслава 1701 г. // Тези всеукраїнської наукової конференції "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". - Переяслав-Хмельницький. - 1992. - С.106.
- ²⁹ Кирпичников А.Н. Ладога и Переяславль Южный - древнейшие каменные крепости на Руси. // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. - М.: Наука. - 1977, - С.430.; Харламов В.О. Расписной список Переяслава ... - С.105.
- ³⁰ Сас П.М. Фюдальнієгорода Украинн... - С.43.
- ³¹ Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. - М.: Изд. ВИА, 1946. - С.92.
- ³² Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українсько війська. ... - С.208; Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського ... - С.101.;

- Логвин Г.Н. Архітектура XIV-першоїполовини XVI століття.... - С.29.; Попельницька О. Исторична топографія київського Подолу XVII-XVIII століття. - К.: Вид. дім "Стилос", 2003. - С.67.; Сас П.М. Фюдальные города Украины ... - С.44-46.
- ³³ Логвин Г.Н. Архітектура XIV-першої половини XVI століття.... - С.29.; Сас П.М. Фюдальные города Украины ... - С.45.
- ³⁴ НЕЛЬГОВСЬКИЙ Ю.П. Архітектура другої половини XVI-першої половини XVII століття. // Історія українського мистецтва. Мистецтво X[^]-першої половини XVII століття. - К., 1967. - Т.2. - С.59.
- ³⁵ Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII-середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). - К., 1996. - С.133, рис.57.; Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура. // Історія українського мистецтва. Мистецтво другої половини XVI-XVIII століття. - К., 1968. - Т.3. - С.25.
- ³⁶ Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. - К.: Наукова думка, 1983. - С.32.
- ³⁷ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.31.
- ³⁸ Никоновская летопись. // ПСРЛ. - Спб., 1862. - Т.9. - С.116.; Повесть временных лет. - М.: Л.: Изд. АН СССР. - 4.1. - С.137.
- ³⁹ Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. - К.: Будівельник, 1982. - С.44-45.
- ⁴⁰ Панченко В.О. Гербітник міст України. - К.-Нью-Йорк, 1996. - С.93.; Румянцева В.В. Змблеми земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. - К.: Наукова думка, 1986. - С.52.
- ⁴¹ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - К., 1990. - С.327, мал.258-259.
- ⁴² Колибенко О.В. Гереальдика Переяслава XI-XX ст. // Наукові записки з української історії. - К.-Переяслав-Хмельницький. - 1999. - Вип.7. - С.55.
- ⁴³ Бузян Г.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Историчне підгрунття пізньосередньовічного герба Переяслава // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К.,1999. - Вип.8. - С. 166.
- "Там сама - С.166.
- ⁴⁵ Колибенко О.В. Гереальдика Переяслава ... - С.55.
- ⁴⁶ Бузян Г.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А. Историчне підгрунття... - С.164-167.
- ⁴⁷ Харламов В.О. Расписной список Переяслава ... - С.106.
- ⁴⁸ Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. - К.: Наукова думка, 1983. - С. 104.
- ⁴⁹ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.30.
- ⁵⁰ Пламеницька О., Вечерський В. Фортеці й замки в Україні. // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №3-4. - С.39.; Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.31.
- ⁵¹ Вечерський В.В. Равелін. // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995. - С. 243.; Харламов В.О. Расписной список Переяслава ... - С.105.
- ⁵² Вечерський В.В. Равелін.... - С.243.
- ⁵³ Стевдок К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. - К.: Вид. АН Української РСР, 1960.-С.279.
- ⁵⁴ Кирпичников А.Н. Ладога и Переяславль Южный - древнейшие каменные крепости на Руси. // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. - М.: Наука. - 1977. - С.430.
- ⁵⁵ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. / пер. с араб. Г. Муркоса /. - М., - 1898. - Вып.4. - С.190.
- ⁵⁶ Шперк В.Ф. Фортификационный словарь.... - С.38, 40.
- ⁵⁷ Набок Л.М. Переяславська фортеця. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 2004. - Вип. 13. - С.267.
- ⁵⁸ Бевз М., Окончшко І. Ідентифікація втраченої оборонної архітектури Львова XVII століття: "Лінія Беренса". // Пам'ятки України: історія та культура. - 2004. - №1. - С.29.; Шперк В.Ф. Фортификационный словарь.... - С.11.
- ⁵⁹ Бевз М., Оконченко І. Ідентифікація втраченої оборонної архітектури ... - С.29.
- ⁶⁰ Вечерський В.В. Укріплення гетьманської столиці Глухова: нг'язовані питання еволюції. // Фортифікація України. - Кам'янець-Подільський. - 1993. - С.12.; Вечерський В.В. Фортифікації Сумщини. // Пам'ятки України: історія та культура. - 2001. - №4. - С.86.; Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації полтавського форштадту. // АЛЛУ. - 1999. - № 1. - С.74.; Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.37.

- ⁶¹ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.37.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. - К: Вид. дім "Стилос", 2004. - С.80.
- ⁶⁴ Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини. // Козацькі старожитності Полтавщини. - Полтава: Криниця. - 1993. - Вип. 1. - С.35.
- ⁶⁵ Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці у 18 сторіччі. // Переяславська земля і світ людини. - Київ-Переяслав-Хмельницький - 1998. - С.83.; Набок Л.М. Переяславська фортеця. ... - 0,211.
- ⁶⁶ Иабок Л.М. Переяславська фортеця.... - С.272.
- ⁶⁷ Вечерський В.В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування. // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №2. - С.73.
- ⁶⁸ Кириичников А.Н. Ладога и Переяславль Южный - древнейшие каменные крепости на Руси. // Памятники культуры. Новые открытия. 1977. - М.: Наука. - 1977. - С.430.
- ⁶⁹ Мышлаевский А.З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 г. - СПб., 1897. - С.20-21.
- ⁷⁰ Андриевский А. Страницка из прошлого г. Переяслава. // Киевская Старина. - 1889. - Т.ХХVI. - С.469.
- ⁷¹ Вечерський В.В. Банкет. // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995. - С.43.; Вечерський В.В. Бруствер. // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995. - С.53.; Шперк В.Ф. Фортификационный словарь.... - С.10, 19, 20.
- ⁷² Вечерський В.В. Валанг. // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995. - С.56.; Шперк В.Ф. Фортификационный словарь.... - С.22.
- ⁷³ Шперк В.Ф. Фортификационный словарь.... - С.7.
- ⁷⁴ Там само. - С.125.
- ⁷⁵ Вечерський В.В. Равелін. ... - С.243.
- ⁷⁶ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.38.
- ⁷⁷ Вечерський В.В. Плани міст Гетьманщини й національне містобудування. // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №2. - С.73-74.
- ⁷⁸ Вечерський В.В. Кронверк. // Архітектура. Короткий словник-довідник. - К.: Будівельник. - 1995. - С.144.; Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. ... - С.51.
- ⁷⁹ Вечерський В.В. Кронверк. ... - С.144.
- ⁸⁰ Архангело-Михайловская церковь в городе Переяславе. // ПЕВ. - 1868. - №20. - Ч. неоф. - С.509.; Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці... - С.84-85.
- ⁸¹ Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці... - С.84.
- ⁸² Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття.... - С.38.
- ⁸³ Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Т.УШ. - С.68-69.
- ⁸⁴ Крип'якевич І., Гнагевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. ... - С.350; Набок Л.М. Переяславська фортеця. ... - С.269-270.
- ⁸⁵ 1648г. декабрь 22 (нов. ст. 1649г. января 1) - 1649г. февраля 24 (нов. ст. марта 5). - Дневник львовского подкомория В. Мяковского ... - С.105.; Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию ... - С.191.
- ⁸⁶ 1648 г. декабря 22 (нов. ст. 1649 г. января 1) - 1649 г. февраля 24 (нов. ст. марта 5). - Дневник львовского подкомория В. Мяковского... - С.112.
- ⁸⁷ Васильєв М.Г. З історії будівництва Переяславської фортеці... - С.83,86.
- ⁸⁸ Колибажко О.В. Археологічні дослідження на півдшно-східній околиці Переяслава. // Тези всеукраїнської наукової конференції "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури". - Переяслав-Хмельницький. - 1994. - С. 16.
- ⁸⁹ Вечерський В.В. Плани міст Гетьманщини й національн містобудування. // Пам'ятки України: історія та культура. - 1996. - №2. - С.75.; Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. - К.: Наукова думка, 1989.-С.208.
- ⁹⁰ Набок Л.М. Переяславська фортеця.... - С.273.
- ⁹¹ Архангело-Михайловская церковь в городе Переяславе. // ПЕВ. - 1868. - №20. - Ч. неоф. - С.510.; Описи Лівобережної України кінця ХУІІ-початку ХІХ ст. - К.: Наукова думка, 1997. - С.42.

- ⁹³ Архангело-Михайловская церковь в городе Переяславе. // ПЕВ. - 1868. - №20. - Ч. наоф. - С.510.; Об отдаче действительному советнику Кочубею для селитроварения казенных валов в Переяславской крепости. // ЦГИА г. Санкт-Петербурга. - Ф. 1160, оп.2, №10, л 101.; Переяслав. // Городские поселаша в Российской империи. - Спб., 1864. - Т.4. — С.181.
- ⁹⁴ Левшин А.И. Письма из Малороссии. - Харьков, 1816. - С.43-44.
- ⁹⁵ План Переяслава 1-ї половини XIX ст. // ЦНТБ Держбуду України. - РК.
- ⁹⁶ План валов в г. Переяславе Полтавской губ. // НА ИА НАНУ. - Ф.13. - №26.
- ⁹⁷ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1956. - №52. - С.82, рис.46, С.84, рис.49-50, С.85.; Рибаків Б.О. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. // АП УРСР. - 1949. - Т. 1. - С.23.; Рибаків Б.А. Отчет о раскопках 1945 г. в Переяславе-Хмельнипком. // НА ИА НАНУ. - 1945/10. - С.5.
- ⁹⁸ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества ... - С.86.
- ⁹⁹ Там сама
- ¹⁰⁰ Асеев Ю.С., Козін О.К., Сікорський М.І., Юра Р.О. Дослідження кам'яної споруди XI ст. в Переяславі-Хмельницькому дитинці. // Вісник АБІА УРСР. - К.: Держбудвидав УРСР. - 1962. - №4. - С.57.
- ¹⁰¹ Там само. - С.59.
- ¹⁰² Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества ... — С114.
- ¹⁰³ Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической зкспедиции за 1979 г. // НА ИА НАНУ. - 1979/119. - С.51.
- ¹⁰⁴ Сикорский М.И. Исследования в Переяславе-Хмельницком. // Археологические открытия 1979 года. - М.: Наука. - 1980. - С.338.; Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической зкспедиции за 1979 г. // НА ИА НАНУ. - 1979/119. - С.52.
- ¹⁰⁵ Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической зкспедиции за 1979 г. // НА ИА НАНУ. - 1979/119. - С.52.
- ¹⁰⁶ Сикорский М.И. Исследования в Переяславе-Хмельницком. // Археологические открытия 1979 года. - М.: Наука.-1980.-С.338.
- ¹⁰⁷ Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической зкспедиции за 1979 г. // НА ИА НАНУ. - 1979/119. - С.52.
- ¹⁰⁸ Сікорський М.І. Археологічні розкопки в м. Переяславі-Хмельницькому в 1955 р. // НА ИА НАНУ. - 1955/26.-С.2.
- ¹⁰⁹ Бузян Г.М., Товкайло М.Т., Буйлук М.М., Колибенко О.В. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції в місті Переяслав-Хмельницькому в 1987-88 рр. // НА ИА НАНУ. - 1987-1988/209.-С12.
- ¹¹⁰ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества ... - С1 14.
- ¹¹¹ Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській.... - С.97.
- ¹¹² Вечерський В.В. Берма.//Архітектура.Короткийсловник-довідник.-К.: Будівельник.- 1995. —С.48.; Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. ... - С12.
- ¹¹³ Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества ... - С. 112-113.